

IRENA GANTAR GODINA

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana
irenagg@zrc-sazu.si

Fran Radešček: vpliv izseljenske izkušnje 1911–1921 na svetovnonazorsko opredelitev

POVZETEK

Prispevek je oris začasne izseljenske poti Frana Radeščka v letih od 1911 do 1921. Deloma je nepopoln, saj je v njegovem življenjepisu do leta 1921 veliko vrzeli, zlasti zato, ker je imel Radešček pri svojem političnem »boju« veliko skritih nasprotnikov. Pomembna je bila vloga tedanje slovenske politične elite (Hribarja, Tavčarja), ki je imela moč, da so ga lahko »izselili« in se ob tem niti niso javno izpostavili. Zato imamo o tem le posredna pričevanja. Zaradi teh vrzeli, in ker še ni minilo niti 50 let od njegove smrti, bo mogoče prispevek dopolniti šele po letu 2008. Kljub temu je bilo mogoče delno rekonstruirati obdobje njegove začasne emigracije na Češkem in v Srbiji. Bivanje na Češkem je Radeščka še dodatno spodbudilo za politično delo v domovini, ki ga je začel že leta 1907 v Trstu in od leta 1910 nadaljeval v Ljubljani. Na njegove nazore je odločilno vplival češki politik in publicist Václav Jaroslav Klofač, saj je bila Radeščkova ustanovitev Narodno-socialne stranke leta 1911 rezultat tesne naslonitve na Klofačevo politično in svetovnonazorsko opredelitev in posreden vzrok za »izgnanstvo«. Tudi druga izselitev je bila rezultat tedanjih političnih razmer in razmerij, pa tudi Radeščkovega samosvojega značaja. Sprva zadovoljen, da so ga poslali v »slovansko« Srbijo, se je domov vrnil ne le razočaran, marveč predvsem svetovnonazorsko in politično povsem drug človek. Breme razočaranja se zrealijo v skorajda vseh prispevkih, ki jih je objavljajl po letu 1921. Ustanovitev nove države leta 1918 je bila v popolnem nasprotju z njegovimi pričakovanji.

KLJUČNE BESEDE: prisilna emigracija, začasna emigracija, delavsko gibanje, narodni socializem, Klofač, slovanska ideja, jugoslovanska ideja

Slovenske izobražence, ki so se odločali za selitev v slovanske dežele, naj si bo trajno ali začasno, je mogoče opredeliti kot t. i. »češke« oz. »praške« ter kot »ruske« in »hrvaške« izseljence. Na prvi pogled oz. primerjalno z ekonomskimi izseljenci so odhajali v netipične izseljenske dežele; vendar pa sta postali Češka in Rusija v drugi polovici 19. stoletja tipični destinaciji za tiste slovenske izobražence, ki so se (samo)oklicali za slovanofile, panslaviste ali rusofile.

Najpogostejši motivi trajnih ali zaasnih izseljencev v te t. i. netipične dežele so bili šolanje, (npr. na Hrvaškem, Češkem pa tudi Slovaškem), protinemštvo in kot protitež slovanska ideja (npr. Češka, Hrvaška), tudi panslavizem oz. rusofilstvo, in med drugim tudi boljši zaslužek (npr. Rusija).

Med motive lahko štejemo tudi njihovo željo delati, študirati in živeti v slovanskem okolju; razlikovali pa so se po tem, da so npr. v Rusijo odhajali že bolj ali manj šolani Slovenci, idejno že povsem oblikovani intelektualci, ki so si želeli izboljšati tudi svoj gmotni položaj, saj je ruska oblast ponujala občutno višje plače. T. i. »praški« izseljenci, večinoma začasni, pa so v 90. letih z vpisom na češko univerzo demonstrirali svoj odpor do pretiranega vsiljevanja nemštva, protestirali proti ukinitvi Badenijevih jezikovnih sprememb; s študijem na slovanski univerzi so nameravali še poglobiti in hkrati dokazati »sve-tu« svojo pripadnost slovanstvu, svojo slovanskost. Nazore, s katerimi so se srečevali v začasni domovini, so dokaj uspešno prenašali tudi med Slovence doma.

Med začasno izseljenimi Slovenci v slovanske dežele pa so bile tudi izjeme, med katere zagotovo sodi Fran Radešček, med drugim že zato, ker ni bil izobraženec v pravem pomenu besede (Vodopivec, 1998; Lukšič-Hacin, 1999), saj je bil bolj ali manj samouk; v prvi vrsti je bil politični agitator, publicist in pisec krajsih iger. Njegova (prva) izselitev na Češko ni bila niti protest proti germanizaciji niti motiv za študij. Za to izselitev se namreč ni odločil sam, temveč so ga praktično »izselili«. Ne na Češko ne v Srbijo ni odšel povsem prostovoljno. Pa kljub temu zanj ni mogoče reči, da je bil politični izseljenec, saj ga ni »izselila« oblast. Radeščka so »izselile« tedanje politične razmere, boj strank in osebnosti za prestiž, predvsem med slovenskim delavstvom. Njegova izselitev je bila tesno povezana z njegovim političnimi in ideološkimi odločitvami, veliko vlogo pa pri tem lahko pripišemo tudi njegovemu značaju. V bistvu je bil »izgnan«, izgnali oz. znebili so se ga tedaj politično in deloma nazorsko najbližji liberalci.

Fran Radešček se je rodil 27. marca 1886 na Trški gori v župniji Št. Peter pri Novem mestu. Sin v Pittsburgh izseljenega čevljarja, ki se je smrtno ponesrečil 1899. v rudniku, je moral zaradi finančnih težav po končani osnovni šoli zapustiti 2. letnik srednje šole in se zaposliti kot trgovski vajenec v Zagorju. Leta 1902 je končal vajeniško dobo po preselitvi v Trst. Tu se je »samoizobraževal«, obiskoval je tečaje nemškega in italijanskega jezika, se seznanjal s hrvaško in italijansko književnostjo; pri tem sta mu pomagala prof. Kušar in prof. Ferdo pl. Kleinmayr.¹ Že kot vajenec se je vključeval v narodnopolitično delo v okviru narodnih društev, organiziral veselice in dramske predstave, dopisoval oz. objavljaval v *Edinosti* s psevdonimom Prostoslav R. in od 1908. v *Narodnem delavcu*.

Leta 1905 se je zaposlil kot pomožni arhivist v tržaški podružnici Ustredni banke českých spořitelů (Osrednji banki čeških hranilnic), leta 1907 pa se je kot arhivist zaposlil v leta 1905 ustanovljeni Jadranski banki. Leta 1910 se je preselil v Ljubljano.

V Trstu se je seznanil s političnim delovanjem in idejami češkega narodnega socialista Vaclava J. Klofača,² ki je v času rusko-japonske vojne kot vojni dopisnik obi-

¹ Ferdo pl. Kleinmayr (1881–1944) mestni učitelj v Trstu. Med drugim je pisal je priročne slovnice in slovarje italijanščine za Slovence in slovenske za Italijane.

² Vaclav Jaroslav Klofač (1868–1942), Radeščkov mladostni vzor, je bil češki politik in novinar, od 1901 do 1918 češki poslanec v avstrijskem državnem zboru. Že v času študija na medicinski in pozneje na filozofski fakulteti je bil med najaktivnejšimi študenti, zlasti pri naprednem gibanju mladine. Že tedaj je na Češkem izstopal po svojih antimilitarističnih stališčih in imel zaradi tega pozneje številne težave. Leta 1890 je študij opustil in začel delati za mladočeško glasilo *Národní listy*. Potem ko so češki socialni demokrati leta 1897 v

skal tudi Trst. Klofač je že v programu češke narodno-socialne stranke predvidel vključevanje južnoslovenskega delavstva v narodno-socialno gibanje oz. načrtoval ustanovitve podobne stranke. Zato je imel za slovenske delavce tudi nekaj predavanj in jih seznanil z delom in programom tedaj že uveljavljene češke narodno-socialne stranke. Poleg Josipa Mandića³ se je nad Klofačevimi idejami in političnim programom navdušil tudi Fran Radešček. Najbolj ga je navdušilo Klofačevo razumevanje nacionalnega in socialnega vprašanja in skozi to Klofačeva kritika socialne demokracije, zlasti avstrijske in češke. Klofačeva naklonjenost slovanski in jugoslovanski ideji pa je bila še posebej dobro sprejeta. Ne le zaradi službe, morda tudi zaradi Klofačevih idej se je začel učiti tudi češčino.

V delo Josipa Mandića, ki je leta 1907 v Trstu začel agitirati predvsem, kakor je to označil Henrik Tuma, med inteligentnimi delovodji in ustanovil Narodno delavsko organizacijo (Žitko, 1996), se je vključil tudi Radešček. Mandićevo gibanje ni ostalo neopaženo. Henrik Tuma je ocenil, da je to gibanje »v kratkem času postalo tako intenzivno, da sta se dr. Gregorin in dr. Rybaž začela bati za svoji poziciji. Razvoj narodne delavske organizacije v Trstu nam tudi potrjuje, da razvoj slovenskega življa v Trstu ni bil plod političnega dela Gregorina in Rybaža in njunega kroga ... Zaradi nesoglasij

državnem zboru po mnenju večine čeških strank nastopali netaktično in v nasprotju s koristmi in interesi češkega naroda ter glasovali proti uveljavitvi češkega državnega prava, je bil Klofač med najglasnejšimi v kampanji mladočehov proti t. i. »breznarodnosti« českih socialnih demokratov. Socialnim demokratom je očital, da so zanikali oz. »izdali« češko nacionalno identiteto. Logično nadaljevanje Klofačeve kampanje proti češkim socialnim demokratom in brezbriznosti mladočehov do socialnega vprašanja je bilo njegovo načrtovanje ustanovitve nove stranke, ki bi vsebovala vse tiste elemente, ki so jih socialni demokrati in mladočehi ignorirali. Najprej je skupina mlajših delavcev ustanovila novo stranko, ki se je sprva poimenovala *Stranka narodnega delavstva Čehoslavije*; kmalu so ustanovili več mestnih odborov na Češkem in Moravskem, ki so se jim pridružili. 30. januarja 1898 so ustanovili *Politični klub narodne stranke delavstva Českoslovaške in Moravske*, ki bi lahko bil neke vrste priprava na ustanovitev *Stranke moravskega narodnega delavstva*; to so ustanovili 27. marca 1898. Sicer pa so se na prvem sestanku v Pragi, od 9.–11. marca 1898, poimenovali *Narodni socialisti Češke, Moravske, Šlezije, za Zg. in Spodnjo Avstrijo* in šele na 3. sestanku so našli dokončno ime nove stranke: *Narodno-socialna stranka*. V program so zapisali, da se bo stranka bojevala proti vsem socialnim krivicam, da se bo zavzemala za enakomeren razvoj in blaginjo vseh razredov, toda predvsem za blaginjo srednjega razreda in delavstva. Posebej odločno so nastopili proti internacionalizmu socialne demokracije in se posebej zavzeli za vseslovanskost delavstva, za slovanski proletariat, v okvir katerega so prištevali in kot potencialne zaveznike narodnih socialistov računali tudi na »jugoslovansko«, tj. slovensko in hrvaško delavstvo; pozneje so dodali tudi »boj za slovanski tip socializma«.

Njihovo glasilo *Česki delnik (Češki delavec)* je sprva izhajalo dvakrat mesečno, urejala sta ga Josef Klečak in Alois Simonides. List *Probuzeni (Prebujeni)* je bil namenjen predvsem obravnavi ideoloških in kulturnih vprašanj, medtem ko je bil list *Vpred (Naprej)* namenjen mladini in ženskam. V času od 1899 do 1902 je Klofač izdajal tudi tednik *Česká demokracie*; šele 1907. so začeli izdajati strankarsko glasilo *České slovo (Češka beseda)*. Klofač je bil prepričan, da mu je v programu nove stranke uspešno združiti obe ključni vprašanji, nacionalno in socialno. Krajši sestavek o vplivu Klofača na Slovence bo objavljen konec oktobra 2007 v *Slovanské historické studie*, 32.

³ Josip Mandić (1883–1959), hrvaški pravnik in skladatelj, je s svojim gibanjem v kratkem času pridobil približno 3000 članov, predvsem z obale in Istre; NDO je tedaj postala druga najmočnejša delavska organizacija, ki ji je uspelo pridobiti precej članstva tudi na Štajerskem in Kranjskem. Člani so bili predvsem železničarji, ki pa so l. 1909 ustanovili svoj sindikat. Mandić se je po letu 1918 povsem posvetil glasbenemu ustvarjanju in se zato preselil v Prago, kjer je tudi umrl.

med socialnimi demokrati je pristopilo od njih nekaj nadarjenih agitatorjev k Mandičevi Narodni delavski organizaciji, ki se je v Trstu precej zasidrala.« Tuma je bil prepričan, da »ako bi bil Mandić nekoliko bolj poučen o socialnih problemih in bolj samosvoj ter stalen, bi gotovo izpodrinil oba narodna prvaka« (Tuma, 1937).

Liberalci so 3. januarja 1909 tudi v Ljubljani ustanovili Narodno delavsko organizacijo,⁴ v kateri je sodeloval tudi Radeščekov poznejši kolega, krojač Slavoj Škerlj iz Trsta. Program je vseboval tudi nekaj Klofačevih misli, npr. njegovo izjavo na seji avstrijske delegacije 30. oktobra 1908, ko je poudarjal nezdružljivost socialdemokratskega internacionalizma in slovenskega delavstva. Škerlj je v Klofačevem slogu poudaril, da je »krušni boj ... pri nas Slovencih identičen z narodnim ... Narodni čut ima največ podlage za reševanje socialnega vprašanja ... Zato mora biti vsak posameznik naroden ... Da bi bili slovenski delavci pristaši dr. Adlerjevi, kot je socialno-demokratska stranka, ni mogoče. Socialna demokracija samo raznaroduje delavstvo in narodnega programa nikakor ne izvršuje.«⁵ Na ljudski veselici NDO, ki so se jo udeležili župan Ivan Hribar, deželni poslanci Ivan Tavčar, Turk in dr. Josip Vilfan ter predstavniki NDO iz Trsta, je med drugimi govoril tudi Slavoj Škerlj, ki je zahteval, tako kot pred časom češki poslanec Vaclav Klofač, »dosledno izvajanje gesla Svoji k svojim ... kar so navzoči sprejeli z viharnim odobravanjem«.⁶

Leta 1910, leto po »liberalni« ustanovitvi ljubljanske organizacije NDO, se je Radešček preselil v Ljubljano in se – tudi zaradi dobrega znanja češkega jezika – zaposlil kot korespondent v češki tovarni Kolinska; po vzoru čeških narodnih socialistov je takoj začel uresničevati svojo vizijo organiziranja delavstva in mladine; ustanovil je narodno-socialno izobraževalno društvo Bratstvo,⁷ ki je bilo diametralno nasprotno tedaj že oslabljeni struji narodnoradikalnega dijaštva.

⁴ Napoved ustanovitve NDO v Ljubljani 2. januarja 1909, *Slovenski narod* (v nadaljevanju *SN*), št. 1, 1. januar 1909.

⁵ *Ustanovni občni zbor »Nar. del. organizacije v Ljubljani«*, *SN*, št. 3, 5. januar 1909. Predsednik NDO je postal Adolf Ribnikar, I. podpredsednik Rudolf Juvan, modelir, II. podpredsednik Janko Likar, učitelj, Slavoj Škerlj je postal I. tajnik. Objavili so tudi izjavo Klofača na seji avstrijske delegacije 30. oktobra 1908, ki je že tedaj poudarjal nezdružljivost socialdemokratskega internacionalizma in slovenskega delavstva.

⁶ »Slovenci in Slovenke«, *SN*, 8. 1. 1910; geslo »Svoji k svojim« so v *SN* ponatisnili že leta 1909 (18. 2. 1909); natisnili so govor oz. odgovor Vaclava Klofača na hišne preiskave posameznih čeških politikov (gl. *SN*, 17. 2. 1909: »Z železno pestjo na Slovane!«) na seji avstrijske delegacije 30. oktobra 1908: »Uporabljam, zavedajoč se tega, svojo imuniteto v to, da s te delegacijske tribune naravnost z gromovitim glasom kličem vsemu narodu, da naj se ravna po načelu 'Svoji k svojim!', posebno sedaj strogo in konsekventno, da ne razbija nemških oken, ampak da ne obiskuje nemških in nemško-židovskih trgovin, da ne kupuje tujih izdelkov in tako mogočno uveljavi svojo moč kot konsument, ki zamore v odločilnem trenutku uprizoriti čudeže, če je organizira in četudi na nas pošiljajo orožnike in vojake! Ti nas sicer zamorejo razganjati, morda tudi raniti, toda niti z artiljerijo niti s celimi divizijami konjenice nas ne more nihče prisiliti, da bi zahajali v prodajalne naših sovražnikov, katerih sini nas provocirajo, ter jim nosili težko zaslužene groše. Zločinec proti češki stvari je sedaj vsak, kdor bi ravnal drugače. Niti vinarja ne več onim, ki nas zasramujejo in nas žalijo. Ponavljam; niti ena češka noga ne sme več v trgovine onih, ki pljujejo na vse kar nam je sveto in drago. Čeh mora podpirati Čeha, Čeh mora kupovati pri Čehu!« (Sestavek je bil zaplenjen oz. prepovedan, toda *SN* ga je 8. 1. 1910 objavil še enkrat, ker je »zaplembo tega sestavka razveljavilo višje sodišče v Gradcu«.)

⁷ Kmalu je Radešček v *NS* objavil celoten seznam tistih, ki so s finančnimi prispevki podprli dejavnost izobraževalnega društva Bratstvo.

Radeščkova dejavnost v Trstu ni bila v neposredni povezavi z že leta 1904 ustanovljeno strujo narodnoradikalnega dijaštva v Ljubljani.⁸ V nasprotju z narodnimi radikali, ki so tudi po letu 1909 poudarjali svoje nadstrankarstvo, je Radešček na ustanovnem sestanku Bratstva posebej poudaril, da bo njihov program temeljil na pravilih češkega Društva mlade generacije (Klub mlade generace), ki je bil praktično sestavni del Klofačeve Narodno socialne stranke. Povezavo s Čehi je omenil zato, da bi poudaril, da društvo Bratstvo ni osamljeno, saj jim je češka mladina pripravljena pomagati. Malce pozneje je še dodal, da so z »ustanovitvijo društva Bratstvo ... izpolnili široko zevajočo vrzel v našem skupnem organu ... ki bo predvsem vzgajalo in širilo kulturne cilje med našimi pristaši«.⁹

Prevedel je tudi politični program čeških narodnih socialistov, ki je ob koncu leta 1910 postal idejni temelj programa slovenskih narodnih socialistov. Poudaril je, da je

⁸ Slovenci so se lahko seznanili s Klofačevimi nazori in delovanjem stranke že ob njenem nastanku, saj je v času ustanovitve stranke leta 1898 na češki univerzi v Pragi študiral že manjše število slovenskih študentov; med temi so sicer prevladovali simpatizerji profesorja T. G. Masaryka. Zagotovo so poznali tudi program Klofačeve stranke in ideje, ki niso bile tako zelo daleč od Masarykovih, npr. o vlogi inteligence, položaju in pomenu delavstva, sodelovanju delavstva in inteligence in podobnem. Masaryk in Klofač sta se razlikovala pri pojmovanju nacionalnega in socialnega vprašanja in zlasti v razumevanju internacionalizma in kozmopolitizma. Razlika med Masarykom in Klofačem je bila tudi v tem, da je prvi nagovarjal vse družbene sloje, medtem ko je Klofačeva stranka videla svojo vlogo predvsem med delavstvom, obrtniki, nižjim uradništvom, vajenci in nekoliko zadržano tudi med kmeti. Študente in inteligenco je nagovarjala »le« po potrebi in morda tudi zato za tedanje Klofačevo politično dejavnost med slovenskimi študenti ni bilo tolikšnega zanimanja kot za Masaryka.

Že l. 1904 je struja, ki je zagotavljala svoje nad- ali zunajstrankarstvo, začela izdajati svoje glasilo *Omladina* s podnaslovom oz. z geslom »*Iz naroda za narod*«, ki se je, čeprav tega ni nihče »priznal« oz. poudarjal, vsebinsko navezovalo oz. bilo le parafraza Klofačevega gesla »Enakost narodov, enakost v narodu!«. Čeprav samo obrobno omenjene, je mogoče, da so slovenski dijaki, nezadovoljni s takratno politiko obstoječih strank, poskusili kombinirati ali morda celo združevati – vsaj na začetku delovanja – Masarykove in Klofačeve ideje širitve kulture in politike med širšimi množicami. Njihov program ni predvideval kakega sodelovanja s povsem določenim slojem ali razredom. Na eni strani so povsem v duhu Klofača poudarjali pomen naroda in izobraževanja, na drugi pa – v nasprotju s Klofačem – niso nagovarjali delavskega razreda, ne obrtnikov ne kmetov, marveč tako kot Masaryk predvsem bodočo inteligenco oz. so svojo dejavnost omejili na dijake in študente, tj. na tedanje in bodočo slovensko inteligenco. Od Masaryka so tako prevzeli geslo oz. se zavzemali za izvajanje t. i. drobnega dela (*drobna prace*), od Klofača pa poudarke na nacionalnem. Že prvi urednik *Omladine* Gregor Žerjav je v svojih uvodnikih »uporabil« nekaj Klofačevih idej; vztrajal je pri t. i. »narodni politiki« oz. »narodovi individualnosti«, svoje delovanje v okviru struje narodnoradikalnega dijaštva pa je utemeljeval predvsem kot »boj proti indolenci, ki so ji narodna vprašanja zadnja briga« (»Uvodnik«, *Omladina*, 1904). Žerjav je podobno kot Klofač, ostro nastopal proti vsakršnemu kozmopolitizmu oz. internacionalizmu, ki ga je očital tako slovenskim klerikalcem kakor socialistom. Zavzemal se je predvsem za t. i. »narodno delo«, »za vzbujanje narodnega čuta«, kar vse naj bi pripomoglo k vsestranski osamosvojitvi slovenskega naroda. Tako kot Klofač so tudi slovenski narodni radikali predvideli – in sprva tudi izvajali – sodelovanje z dijaškimi in študentskimi organizacijami v slovenskih deželah znotraj in zunaj Avstrije. Slovanska ideja oz. slovanska vzajemnost v povezavi z jugoslovansko idejo je bila in je ostala ena osrednjih programskih točk narodnih radikalov. Anton Dermota je imel o narodnoradikalni struji dobro mnenje, čeprav je poudaril, da se »narodno-radikalni naraščaj v mnogem zgleduje po Klofaču«, vse do leta 1909, ko so začeli vstopati v liberalno stranko, saj se je takrat »začelo izenačevanje resnega dela iz univerzitetnega časa ... s poznejšo slabo prakso v liberalni stranki« (*Slovanský Přehled*, 1913).

⁹ »Bratstvo oživljeno«, *SN*, št. 9, 1911 (25. svečana).

program čeških narodnih socialistov popolnoma sprejemljiv tudi za Slovence oz. za slovensko delavstvo. Slovenskim razmeram ga je prilagodil le z zahtevo po oblikovanju jugoslovanske federativne republike, katere samostojni člen naj bi bila Zedinjena Slovenija. Ta bi po Radeščku obsegala tudi Celovec, Beljak, Gorico, Trst, Istro, Reko in Slovensko krajino; identičen program je že leta 1904 v *Omladini* predstavil Gregor Žerjav in to tvorbo imenoval Velika Slovenija.¹⁰

Radešček in Slavoj Škerlj¹¹ sta se odločila izdajati strankino glasilo *Narodni socijalist*, ki je izhajalo od 1. januarja do junija 1911. Glasilo sta podnaslovlila s Klofačevim sloganom »Enakost narodov, Enakost v Narodu!« in s tem napovedala popolno naslonitev na program Klofačeve stranke. Lastnik in izdajatelj prvih štirih števil *Narodnega socijalista* je bil Kamil Černy, glavni urednik pa Radešček; potem ko je Radešček moral zapustiti Ljubljano, je od 4. številke naprej list urejal Škerlj, od 6. naprej pa je postal lastnik in izdajatelj Stanko Novak. Slavoj Škerlj je o izhajanju lista zapisal, da so sprva nameravali glasilo izdajati kot tednik, toda »vsled nerazumevanja s strani občinstva ... ni mogla kot tednik izhajati, ter je pač izhajala po možnosti ... v nadalje pa gotovo kot tednik«.¹²

Uvodnik v prvo številko *Narodnega socijalista* je mogoče razumeti kot manifest nove stranke; Radešček je pojasnil vzroke/razloge za ustanovitev stranke, njen namen in cilje. Največji del je posvetil kritiki obstoječih strank na Slovenskem: »Beseda! Preprosto merilo nastajanja politične stranke naj bi bilo nezadovoljstvo, kot se reče 'mal-kontentstvo', to pa nima temelja, ker nima jedra, ki bi pognalo kali in korenine v narodu ... Z nami se to ne more staviti niti zdaleka v primeru, ker je narodni socijalist oni politični Benjamin, katerega vsa naša javnost opravičeno pričakuje z najboljšimi nadami. Kdor resno razmotri naše geslo Enakost narodov ... ga ne more zavreči, a čisto gotovo je, da nobena doslej obstoječih političnih strank na Slovenskem nima predpogojev to geslo izvajati.« Poudaril je, da je na Slovenskem »dosedanje politično delo stremelo edino za 'afirmacijo narodnosti' (do Bleiweisa), pozneje pa bolj ali manj poteka kot politični duel liberalizma in klerikalizma«, in ugotovil, da se ta boj »jedra narodovega ni dotaknil, ker se samo 10% Slovencev udeležuje političnega delovanja«. Eden od ciljev nove stranke naj bil »probujati še kosmatih 90% naroda, ki mu ni mar ne meščanska ne klerikalna politika«.¹³ Kot najpomembnejše cilje programa je izpostavil osrednji cilj nove stranke, tj., »da se vsi sestavni deli primerno razvijajo in vzporedno napredujejo. Ker le v tem vidimo rešitev našega naroda, da se osamosvoji iz rok vsiljivega tujca in dosledno in povsod zahteva vsak zaveden Slovenec edino le svoje domače izdelke, ter se točno in vedno drži gesla: 'Svoji k svojim'«.¹⁴ Kot dober primer je navedel

¹⁰ Gregor Žerjav, »Uvodnik«, *Omladina*, 1904, str. 5.

¹¹ Slavoj Škerlj, krojač iz Trsta, umrl decembra 1916 v Trstu. Februarja 1911 je organiziral tečaj češkega jezika v Ljubljani.

¹² Avtobiografski zapis hrani Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU.

¹³ »Uvodnik«, *Narodni socijalist* (v nadaljevanju *NS*), št. 2, (ponatis), 7. prosinca 1911.

¹⁴ Radešček je ponovil geslo »Svoji k svojim«, ki ga je že leta 1908 »uporabil« Klofač (gl. op. 10). Dermota pa je poročal, da je tudi dr. Orožen to geslo razglašal po septembrskih (1908) demonstracijah v Ljubljani. Dermota je bil prepričan, da je Orožen tako dosegel, »da je cena njegove pivovarne dosti narasla – istočasno pa

tovarno Kolinska, ki je podpirala šolsko družbo sv. Cirila in Metoda. Tudi nadaljnje številke sta Radešček in Slavoj Škerlj posvetila kritiki tedanjih strank, predvsem socialnodemokratski stranki. Na prvo mesto sta vseskozi postavljala prav to stranko: »Socijal demokracija stoji pod partonanco z Dunaja in bi se naša dva Kristana rajši zamerila rablju kot pa g. milijonarju Adlerju, ker ta bi jima lahko odpovedal – službo in dolge klobase. Kratki konec bi bil: hajdi! ... Za delavca na socijaldemokratskem polju neče skrbeti Dunaj za vso slovensko zemljo niti v toliko, kolikor za Trst. Za to se steguje socijaldemokratska stranka že nad 30 let, pa ne more niti živeti niti umreti. Na Slovenskem je pač premalo kalinov zanjo.«¹⁵ Drugi na seznamu so bili katoliki: »Klerikalizem ima z delavstvom prav res podle namene. Gre mu samo zato, da ko nastopi ločitev cerkve od države de facto, kot je to v zakonu že določeno, ne bo imel praznih rok kot na Francozskem ... pač pa bo imel široko zaslonbo v delavstvu, kot jo ima v kmetu. Zato rastejo klerikalne delavske organizacije pod bleščečo firmo krščanskega socializma, ki pa tudi crkajo na suši.«¹⁶ Tudi v politiki liberalcev nista videla kaj posebej pozitivnega: »Liberalci nimajo z delavstvom sploh nobenih namenov. V njih vidimo ravno tako kot v drugih meščanskih strankah svoje socialne nasprotnike, kar nas pa ne moti, da ne bi priznavali narodnost in naprednost v še bolj jasni luči kot jo izvajajo ti gospodje.«¹⁷

V vseh številkah *Narodnega socijalista* so bili češki narodni socialisti v ospredju Radeščkove in Škerljeve pozornosti. Bralci so bili podrobno seznanjeni z njihovo dejavnostjo, s kongresnimi sklepi in delovanjem mladine, kar je bil za mnoge dokaz, da za ustanovitvijo slovenske narodno-socialne stranke stojijo češki narodni socialisti, ki so na volitvah dosegali dobre rezultate. Karel Půlpan¹⁸ je češkim narodnim socialistom poročal, da je *Narodni socijalist* s svojo prvo številko povzročil velik glavobol tako socialnim demokratom kakor slovenskim liberalcem. Omenil je poročanje *Slovenskega naroda*, da naj bi novo glasilo delavstva izdajali in financirali s pomočjo Prage, in na vprašanje lista *Jutro*, kdo se je odločil ustanoviti novo stranko na Slovenskem, kratko odgovoril: »Liberalci naj si preberejo uvodnik v Narodnem socijalistu in spoznali bodo, da nova stranka ne namerava organizirati meščanstva, saj je le-to včlanjeno v liberalno ali klerikalno stranko, marveč delavstvo ... ki ne verjame mednarodni socialni demokraciji in, ki prav tako ne more biti včlanjeno v društva liberalnih in klerikalnih organizacij z domačimi gospodi in delodajalci.« Poudaril je, da nova stranka ni bila ustanovljena na zapoved Prage, da so slovenski bratje sami spoznali, da delavstvo potrebuje tako nepolitično kakor politično organizacijo.¹⁹

Že februarja 1911 se je v Ljubljani razširila vest, da bo stranka razpuščena, saj sta morala Kamil Černy in Slavoj Škerlj na policiji izjaviti, da so aktivnosti narodnih so-

se dogovarjal in dogovoril z nemškimi pivovarskim kartelom in prodal svoje podjetje dražje, kot pa mu bi bilo to sicer mogoče« (*SP*, XIII, 1910).

¹⁵ »Narodnost in socijalizem na Slovenskem«, *NS*, št. 3, 14. prosinca 1911.

¹⁶ »Narodnost in socijalizem na Slovenskem«, *NS*, št. 3, 14. prosinca 1911.

¹⁷ »Narodnost in socijalizem na Slovenskem«, *NS*, št. 3, 14. prosinca 1911.

¹⁸ Karlu Půlpanu so v *Kladivarju* (prilogi *Nove Pravde*) posvetili dva zapisa: Emil Špatny, »Za Půlpanom«, *Kladivar*, št. 1, 1924, ter »Tvoji smo, brat Půlpan: k desetletnici Půlpanove smrti«, *Kladivar*, 6. junij 1924.

¹⁹ Karel Půlpan, »Ze slovenskeho jihu«, *České Slovo*, v Prage, 4. januarja 1911, let. V, št. 3.

cialistov v mejah zakona. Češki somišljeniki so verjeli, da so tovrstne novice po Ljubljani razširili klerikalci, ki se niso mogli sprijazniti z dejstvom, da obstaja na Kranjskem delavska organizacija, ki se ne »moli svojemu papežu Šušteršiču«. Pri klerikalcih je sicer velik del delavstva, toda pravi boj so začeli narodni socialisti, ki se ne bodo pustili zastrašiti.²⁰

Povod za *prvo* Radeščkovo začasno izselitev, ki je imela zanj dolgoročne posledice, je bila torej njegova politična in organizacijska dejavnost; ustanovil je novo – konkurenčno – stranko, začel izdajati lastno glasilo, ki je bilo polno kritik politike tedanjih strank, ter organiziral mladino v Kolinski januarja 1911. Zlasti potem ko sta Radešček in Slavoj Škerlj februarja 1911 za delavce Kolinske organizirala t. i. narodno-socialno plesno prireditve, ki so se jo po poročilih *Narodnega socialista* udeležili malone vsi vodilni v tovarni, je Škerlj uspeh pospremil z ugotovitvijo, da je »ekscellentna udeležba bila dokaz, da se delavci zavedajo svojih narodnih in socialnih nalog, še več, da imajo pravico organizirati prireditve in ne le delati in se boriti za svoje ideale«. ²¹ Proti sebi ni obrnil le socialnih demokratov, marveč tudi liberalce, ki so grožnje socialdemokratov, da bodo bojkotirali proizvode Kolinske, vzeli zelo resno in Radeščku svetovali, naj se (raje) umakne iz Ljubljane.

Kljub vsemu se mu liberalci niso povsem odpovedali. Hitro so mu našli primer-no delovno mesto v centrali tovarne Kolinska v češkem Kolinu na Labi. V domovini narodnih socialistov se je Radešček dobro znašel; še podrobneje je spremljal delo in program čeških narodnih socialistov, 25. aprila 1911 pa se je v Kolinu tudi poročil s Čehinjo Mario Rejna, o čemer je poročal tudi *Narodni socialist*.²²

Prisilno izseljeni Radešček je iz Kolina rojakom poslal pismo, v katerem je poudaril, da je odšel iz domovine »v času preporoda v slovenskem narodu, katerega socialne razmere ubija slepo, negativno in škodljivo strankarstvo«, in obžaloval, da ne more biti z njimi oz. s stranko in njenim narodno-socialnim programom, čeprav »telo (je) sicer tu, a duša in srce pa je pri Vas«. ²³ Zavezal se je, da bo sledil razvoju in delovanju čeških narodnih socialistov v prepričanju, da »prej ali slej mora prodreti tudi med slovensko ljudstvo blagodejno solnce naše ideje in razpoditi črne oblake nazadnjaškega klerikalizma, liberalnega pustolovstva in utopistično socialdemokraško jato vampirjev, ki slovenskemu delavstvu trgajo kruh na domačih tleh ter ga tlačijo v nenasitno žrelo švabske požrešnosti ... (in) s svojo brezbarvnostjo celo pospešujejo Drang nach Süden«. ²⁴ Omenil je tudi sestanek s češkimi narodnimi socialisti v Pragi, kjer so se mu Čehi pohvalili, da pri njih povsod in vsak dan ustanavljajo narodno-socialne organizacije ter da – kar je bilo zanj posebej pomembno – težko čakajo poročila iz Opatije in Trsta, »kjer bodo naše najjužnejše postojanke ... Tudi Pula se giblje...« Poročal je tudi o siceršnjih razmerah v Kolinu; navduševala ga je češka odprtost, saj je lahko prisostvoval

²⁰ Karel Pülpan, »Ze Slovanskeho jihu«, *České Slovo*, let. V, št. 42 (22. februar 1911).

²¹ *Narodni socialist*, št. 7, 1911.

²² »Razno«, *NS*, št. 18, 1911.

²³ Fran Radešček, »Pismo. 5.3.1911.«, *NS*, št. 11, 1911.

²⁴ Fran Radešček, »Pismo. 5.3.1911.«, *NS*, št. 11, 1911.

sejam narodnih socialistov, »bodisi strokovnim, mladinskim ali pa političnim«, ter hkrati ugotavljal, da se »žal vrši dosedaj vse gibanje v gostilnah«, predvsem zaradi pomanjkanja denarja za lastne prostore. Toda ti gostilničarji, je ugotavljal, »so odkriti pristaši naše ideje. Istotako je tudi mnogo trgovcev, obrtniki pa imajo itak tudi svojo strokovno organizacijo ... Uradništvo je večinoma v našem taboru.«²⁵

Sodelovanje s češkimi narodnimi socialisti je navajal kot primer, »kako umevajo narodni socialisti slovansko vzajemnost in kako jo pa umevajo n.pr. vulgo Slovenec in Narodni Listy«.²⁶ Veliko pohval je namenil češki mladini, ki da je »najbolj agilna, najbolj delavna, in uspehi njenega dela se kažejo povsod ... Medtem ko se socijaldemokratje rujejo za svoje zgodovinske osebnosti, nastopa narodno-socijalna mladina brezobzirno na pot realnosti.«²⁷ Primerjal je delo čeških narodno-socialnih organizacij s socialdemokrati, ki hočejo »s korenino ... izruvat že stoletja zlasti v nižjih slojih vkoreninjene nazore in navade ... narodni socijalizem (je) praktičnejši in vsled tega strpljivejši. V zavesti, da ne more odstraniti na mah ljudstvu škodljivega naziranja, enostavno isto ignorira ... medtem ko svojo socijalno in narodno smer vzdržuje nedotaknjeno in neoskrunjeno.« »Narodni socijalizem ne pozna herostratstva, ker deluje in zida le na razvalinah, ktere je napravil velikanski razvoj človeštva ... nasprotno pa mednarodni socijalizem ne zida, ampak razdira in šele ko razdere in uniči ves današnji sistem, šele potem 'obljublja' zidati ...« Prepričan je bil, da »velikanski razvoj narodnega socijalizma v kratki dobi svojega faktičnega obstanka pokazuje z delom vse drugačno bodočnost, kakršno 'obljublajo' z besedami socijalni demokratje. Kdor ne najde pravega umevanja za socialno delo, kdor si želi socijalizma po vzorcu sodrugov, ta le naj ostane suženj svojega lastnega mišljenja in prepričanja ... *Mi smo pač sluge našega razuma in prepričanja, ali sužnji utopij nismo.*«²⁸

Radeščkova odsotnost pa je odločilno vplivala tudi na usodo »njegove« stranke, saj je medtem delo Narodno-socialne stranke zamrlo,²⁹ prenehalo je izhajati tudi njihovo glasilo *Narodni socijalist*. Zato je skupaj s češkimi kolegi začel snovati obnovitev dela stranke in izdajanje novega glasila. V strogi zaupnosti je o tem poročal Ivanu Hribarju: »V imenu osrednjega izvrševalnega odbora češke narodno-socijalne stranke v Pragi ... da namerava osrednji izvršilni odbor ustanoviti, poleg redne organizacije, tudi svoje glasilo. Za slovenske dežele pod vodstvom sposobnih in inteligentnih mož, katerim je pri srcu, da sanirajo današnje gnjile razmere 'kranjske politike' in vzpostavijo na njeno mesto zdravo načelno tekmovanje med strankami na podlagi narodno-radikalnega demokratizma.«³⁰ V pismu je posebej poudaril, da se »osrednji izvrševalni odbor zaveda, da bi novi dnevnik tangiral interese drugih slovenskih dnevnikov ... zato je sklenil,

²⁵ Fran Radešček, »Pismo. 5.3.1911.«, *NS*, št. 11, 1911.

²⁶ Fran Radešček, »Pismo 12. sušca iz Kolina«, *NS*, št. 12, 1911.

²⁷ »Pismo iz Kolina«, rubrika »Vestnik nar. soc. mladine«, *NS*, št. 13, 1911.

²⁸ »Pismo iz Kolina«, rubrika »Vestnik nar. soc. mladine«, *NS*, št. 13, 1911.

²⁹ »Razno. Zaupni sestanek narodnih socialistov 2. aprila 1911«, *NS*, št. 15, 1911. Na sestanku 8. aprila je Škerlj poročal o razpustu »ljubljske delavske organizacije nar. soc...«, brat Černy pa je apeliral »na navzoče, naj se oklenejo z vso ljubeznijo NDO«.

³⁰ Tipkano pismo, podpisano Fran Radešček, Kolin m/L, Češka, brez datuma, MS 1411, Rkp NUK, Ljubljana.

da se eventualno kupi že obstoječi, precej razširjen in v finančnih stiskah se nahajajoči dnevnik ter istemu podeli novo politično smer«. ³¹ Hribarju je zagotovil, da bodo aktivno sodelovale in nudile »eventualno gmotno podporo novi politični formaciji« nekatere »vplivne osebe in rodoljubi«. Menil je, da to ne bi bil »samo protest proti dosedanji politiki, temveč tudi pozdrav novi bojni postojanki proti Lahom na jedni in proti Nemcem na drugi strani«.

Ponovno ustanovitev stranke je utemeljil z »indiferentizmom, ki je zlasti med nami Slovenci še zelo ukoreninjen ... ako se posreči novi stranki vzbuditi vsaj deloma narodno zavest in ponos, je njena potreba že več kot upravičena. Od tega pa bo imela dobiček predvsem slovenska podjetnost, ker ne stojimo na razrednem boju ... Vzbuditi je torej treba spečo letargijo in začeti s političnim delom...« ³² Obenem je Hribarju sporočil ceno »dotičnega dnevnika«, tj. med »K9000 do K12000«, »izvršilni odbor v Pragi je pripravljen financirati podjetje s polovico tega zneska«, in mu zagotovil, da »Čehi ... nočejo započeti te akcije sami, ampak hočejo prepustiti to važno zadevo slovenskim politikom, ki so našemu gibanju na Slovenskem prijazni«. Omenil je, da bosta pri predpripravah v Ljubljani sodelovala češka poslanca dr. Buřival in »eventuelno tudi J. V. Klofač, katera bodeta ... stopila v stik z vsemi merodajnimi«. ³³

Žal so Hribarjevi (možni) odgovori verjetno izgubljeni; to je mogoče sklepati iz pisma leta 1938, v katerem je Radešček zapisal, da »v emigraciji, kar sem pisal, vsega nisem mogel vlačiti s seboj, kar pa je bilo v Beogradu, so mi Avstrijci pobrali«. ³⁴

Radešček v Kolinu ni ostal dolgo. Že v začetku leta 1912 je Ivanu Hribarju uspelo Radeščku najti delo v Banki Slavija v Pragi, kjer naj bi se usposobil za nadaljnje delo v Ljubljani. Tudi tu je nadaljeval sodelovanje s češkimi »brati«, dopisoval v češka lista *České Slovo* in *Mladé Proudy*, pa tudi v novoustanovljeni slovenski list *Dan*, pri katerem je postal tudi član uredništva.

Radeščkovo odsotnost so izkoristili tudi liberalci, saj jim je medtem uspelo ustanoviti novo sindikalno organizacijo v Ljubljani, Narodno socialno zvezo (NSZ), s katero so dokončali pluralizacijo sindikalnega gibanja na Slovenskem (Stiplovšek, 1993), društvo Bratstvo pa uspešno priključiti liberalni stranki. V programu NSZ so poudarili, da so jo ustanovili predvsem zato, da »preprečijo slovenskim delavcem, da bi se izgubili/utopili v mednarodni socialni demokraciji ali bi jih zastropil klerikalizem«. ³⁵

Morda je Radeščka prav to dejanje liberalcev navdihnilo, da je v *Mladé Proudy* poslal zelo kritičen pogled na slovenske politične razmere. V prispevku »Klerikalizem in Slovenci« ³⁶ se je najprej vprašal, zakaj je »vodstvo slovenske oficijalne politike v rokah SLS«. Krivdo je videl predvsem v strankah, ne v ljudeh. Potem ko je v začetku ustavne dobe zadoščala ena sama stranka, ki je zastopala narodove pravice, se je po letu

³¹ Tipkano pismo, podpisano Fran Radešček, Kolin m/L, Češka, brez datuma, MS 1411, Rkp NUK, Ljubljana.

³² Tipkano pismo, podpisano Fran Radešček, Kolin m/L, Češka, brez datuma, MS 1411, Rkp NUK, Ljubljana.

³³ Pismo Ivanu Hribarju, brez datuma, verjetno 1938, MS 1411, Rkp NUK, Ljubljana.

³⁴ Pismo Ivanu Hribarju, brez datuma, verjetno 1938, MS 1411, Rkp NUK, Ljubljana.

³⁵ Pismo Ivanu Hribarju, brez datuma, verjetno 1938, MS 1411, Rkp NUK, Ljubljana.

³⁶ Fran Radešček, »Klerikalizem in Slovenci«, *Mladé Proudy*, let. XI, št. 9, 1912 (25. aprila 1912).

1880 »pojavi« Ivan Tavčar, ki se je poskusil z maloštevilnimi somišljeniki upreti konservativcem. Toda Tavčarjeva stranka, je pisal Radešček, je napravila napako, da je »razvijala svoj program edino tam, kjer je (bila) svesta, da brez truda najprej doseže uspeh«. To je bila meščanska stranka, ki je bila »tako udarjena s slepoto, da ni videla pred seboj ljudstva, ni poznala kmeta in delavca, katera sta bila izročena na milost in nemilost vladajoči stranki.«³⁷ Liberalci tudi niso imeli »niti moči niti globokejšega smisla za obrambo učiteljstva«. To je pasivno in apatično opazovalo naraščajočo moč SLS, ki ji je uspelo pridobiti »v vsaki občini ... svoje zaupnike v osebah župnikov in kaplanov«. In čeprav se je učiteljstvo skušalo upreti »duhovni komandi«, je bila »vsemogočnost župnika prevelika.«³⁸ Liberalcem je tudi očital, da so delavce prepustili samim sebi, še več, prepuščeni so bili samim sebi, če niso sledili »stopinjam asimilatoričnih tendenc nemške socialne demokracije in rimsko-klerikalne slovenske Krščanske socialne zveze«. Socialna demokracija da je »importirana iz tujine ... in ni znala izkoristiti položaja«. Krivce je videl predvsem v agitatorjih, »večinoma rokodelskih pomočnikih ... ki so nastopali tako netaktno ... s protiversko demagoško agitacijo, da so jih kmetje in delavci nagnali kot 'antikriste'«. In prav zaradi tako neustreznega dela teh dveh strank je lahko »izborna organizacija klerikalcev žela največje uspehe«. Hkrati pa je bil prepričan, da je tudi na Slovenskem mogoče »pri večji strankarski diferenciaciji ... spraviti klerikalce na njegove prirodne meje. Uničiti ga (klerikalizem, op. avt.) bilo bi iluzorno.« Rešiteljica slovenskega delavstva naj bi bila torej Narodno-socialna stranka, predvsem zato, ker slovenski delavec kot del slovenskega naroda spada v narodno stranko, kot pripadnik »širših slojev, ki so krvavo potrebni gospodarskega zboljšanja, pa v socialno stranko«. Za Radeščka je bila rešitev na dlani: »... združimo oboje v slovensko narodno-socialno stranko, pristopimo bratje v krog čeških narodnih socialistov in z njim razširjajmo načelo slovenskega narodnega socializma med vsemi Slovani v prid in blagor vsega – delavstva.«³⁹

Maja 1912 se je začasno končalo Radeščkovo »izgnanstvo«. Vrnil se je v Ljubljano in v Banki Slavija dobil mesto oddelkovnega načelnika. Kaže, da mu je bil Hribar dokaj naklonjen, saj mu je poleg delovnega mesta zagotovil tudi popolnoma svobodno politično delovanje. Toda Radešček je imel drugačne načrte. Njegova prva misel je bila oživiti Narodno-socialno stranko, oživiti glasilo in v stranko znova vključiti društvo Bratstvo. Vendar glasila Škerlju in Radeščku ni uspelo oživiti, saj sta dobila le svojo stran v časopisu *Dan*, z rubriko »Mladinski vestnik« pa jima je uspelo v stranko ponovno vključiti društvo Bratstvo, čeprav je že tedaj nekaj članov prestopilo k socialnim demokratom; po njegovem mnenju predvsem tistih, ki so »bili premalenkostni, da bi se mogli bojevati za tako vzvišene cilje, kakor je ideja narodnega socializma.«⁴⁰ Društvo Bratstvo je torej nadaljevalo delo; organizirali so razne prireditve in predavanja, pridobili tudi nekaj simpatizerjev na podeželju in Radešček je zadovoljno ugotavljal, da je tudi tu precej »delovoljnih ljudi, ki bi začeli agitacijo narodu v prid, socializmu v prilogo,

³⁷ Fran Radešček, »Klerikalizem in Slovenci«, *Mladé Proudy*, let. XI, št. 9, 1912 (25. aprila 1912).

³⁸ Fran Radešček, »Klerikalizem in Slovenci«, *Mladé Proudy*, let. XI, št. 9, 1912 (25. aprila 1912).

³⁹ Fran Radešček, »Klerikalizem in Slovenci«, *Mladé Proudy*, let. XI, št. 9, 1912 (25. aprila 1912).

⁴⁰ Fran Radešček, »Jihoslovenska korespondenca: iz Logatca«, *Mladé Proudy*, št. 11, 23. maja 1912.

sebi v korist in ponos ... Ni dvoma, da tudi na kmetih vzklije čimprej j-slovanski socializem.«⁴¹ Liberalci so »prevzem« društva Bratstvo sicer kritizirali, toda kritike ne njega ne Škerlja niso odvrnile od nadaljnega dela.

Kljub mnogim oviram sta s Škerljem začela priprave na prvi kongres slovenskih narodnih socialistov, ki je bil 12. avgusta 1912 v Ljubljani. Vabila sta poslala predstavnikom čeških narodnih socialistov, Radešček je osebno povabil ljubljanskega župana Ivana Tavčarja in mnoge člane Narodno-napredne stranke. Kongresa so se češki predstavniki udeležili, npr. Vaclav Choc,⁴² toda na pritisk vodstva Narodno-napredne stranke so se odpovedali sodelovanju na kongresu.

Kongresu je predsedoval Radešček in v svojem govoru obsodil predvsem ravnanje liberalcev. Govor je imel tudi češki poslanec Vaclav Choc, ki naj bi se po kongresu »demonstrativno v odprti kočiji peljal z dež. glavarjem dr. Šušteršičem kot gost slednjega po ljubljanskih ulicah v deželni dvorec«. Kljub uspešnemu kongresu se je članstvo (in simpatizerji) narodnih socialistov razdelilo; veliko članov slovenskih narodnih socialistov, »ki to nikoli bili niso«, se je vrnilo k liberalcem.⁴³ Ti pa so si najbolj želeli zase pridobiti prav Radeščka. Ponovno je bil najbolj dejaven Ivan Hribar, ki mu je – v imenu Tavčarja – ponudil zelo vplivno in pomembno mesto v izvršnem odboru stranke, toda Radešček je vse ponudbe zavrnil.

Ponovna Radeščkova dejavnost, vključitev društva Bratstvo v Narodno-socialno stranko, predvsem pa Radeščkova zavrnitev Hribarjeve ponudbe, vse to je bilo za liberalce kaplja čez rob. Izgubili so potrpljenje in dosegli, da je Radešček tudi v Banki Slavija izgubil službo.

Konec leta 1912 se je torej začela njegova *druga*, usodnejša izselitev. O pritiskih, ki jih je tedaj doživljal, je leta 1938 pisal Hribarju: »Vi ste imeli tehten vzrok, ko ste mi službo odpovedali; ker je Slovenski Narod zagrozil z bojkotom, in vi bolj kakor jaz veste, da bi dr. Tavčar, ki ni poznal skrupulov, to grožnjo tudi izpolnil.«⁴⁴

Edino možnost zaposlitve so mu ponudili v časopisu *Dan*, neodvisnem političnem dnevniku; odšel naj bi v Beograd, v Srbijo, kjer bi poročal o pripravah Srbije na vojno s Turčijo. Sprva se je zdelo, da je bila to zanj huda kazen, toda v pismu Ivanu Hribarju leta 1938 je priznal, da mu je izguba službe pripomogla, »da sem po dr. Lahovi iniciativi odšel v Srbijo in rešil življenje in razširil obzorje.«⁴⁵

V Srbijo je prispel prav na dan mobilizacije srbske vojske. Svoje prvo poročilo za *Dan*, za katerega je z veseljem ugotovil, da je v Trstu »razširjen ... med vsemi sloji, predvsem delavstvom«,⁴⁶ je objavil 15. decembra 1912.⁴⁷ Tedaj še prepričan »Jugoslo-

⁴¹ Fran Radešček, »Jihoslovanska korespondenca: iz Logatca«, *Mladé Proudy*, št. 11, 23. maja 1912.

⁴² Vaclav Choc (1860–1942), odvetnik, češki narodni socialist, publicist, novinar. Od 1901–1918 poslanec v državnem zboru.

⁴³ Autobiografski zapis Frana Radeščka, ki ga hrani Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU.

⁴⁴ Pismo Ivanu Hribarju, 1. junij 1938, MS 1411, Rkp NUK.

⁴⁵ Pismo Ivanu Hribarju, 1. junij 1938, MS 1411, Rkp NUK.

⁴⁶ »Dan v Trstu«, *Dan: neodvisen političen dnevnik*, št. 366, 2. 1. 1913.

⁴⁷ Mars, »Pismo iz Belgrada, Belgrad, 15(28) dec. 1912«, *Dan*, št. 366 (2. januar 1913).

van« je poročal o poskusih »vplivati na merodajne faktorje v Srbiji, kakor tudi v Avstriji na zблиžanje in ohranitev evropskega miru«, toda za to ni krivil Srbije, saj »Srbija nima pri tem niti najmanjše sence krivde. Vse obdolžitve so spuhtele v zrak.« Tudi usoda Albanije in njene bodoče meje naj bi bile v rokah velesil in v škodo Srbije: »Ako bi hoteli ustanoviti Albanijo po ozemlju, na katerem stanujejo albanske narodnosti, morala bi Srbija prepustiti velik del novoosvojenih krajev. Že iz teh dejstev se vidi, kako malo je nade v – mir.«⁴⁸ V tem obdobju še prepričan protiklerikalec v svojih poročilih ni mogel mimo pisanja in delovanja slovenskih katolikov oz. njihovih glasil. Posebej je omenil pisanje Slovenca in Straže, ki da »objavljajo slavospeve in slike dr. Šušteršiča, o njegovih govorih proti Srbiji pa previdno molčijo«.⁴⁹

V Beogradu zaslužek pri časniku *Dan* ni zadoščal za življenje in vzdrževanje družine, zato je začel iskati dodatno zaposlitev, ki jo je našel šele decembra 1912; postal je tramvajski sprevodnik.

Zaradi protiavstrijske drže so ga avstrijske oblasti kmalu obtožile srbofilstva. Potem ko je oblast tudi časopis *Dan* proglasila za srbofilski, je moral zapustiti tudi službo dopisnika.

Junija 1913 je nastopil službo kot uradnik pri Direkciji srbskih železnic v Beogradu, ob začetku vojne⁵⁰ pa so ga avstrijske oblasti kot avstrijskega državljana internirale, a ga po posredovanju polkovnika Janka Stibila-Vukasoviča⁵¹ iz Vipave kmalu izpustile. V tem času se je v Beogradu zbralo že okrog 20 Slovencev in leta 1914 je bil Marij Čok proglašen za vodjo slovenske emigracije v Srbiji; Radeščka so »šaljivo« imenovali« slovenski konzul. Kmalu so tudi po njegovi zaslugi ustanovili slovensko društvo Triglav.

Težave, ki jih je imel z avstrijsko oblastjo, so se nanašale predvsem na njegovo pismo in pesem, posvečeno Ivanu Hribarju. Hribar se spominja, da čeprav so se politične razmere v Avstriji malce umirile, omilile, so se »nad mojo glavo zbirali novi, temni in težki oblaki. Vojna policija je namreč v Belem gradu našla v stanovanju našega emigranta Frana Radeščka koncept nekega pisma, katero je pred časom poslal meni.«⁵² Samo pismo, piše Hribar, niti ni bilo tako »nevarno«, huje je bilo, da je policija zasegla pesem, ki jo je Radešček posvetil Hribarju potem, ko se je v Beogradu razširila vest, da so ga Avstrijci ustrelili. Seveda so novico objavili tudi beograjski časopisi in v Politiki je izšla vest, »da je bil streljan stari Ivan Hribar, nekrunisani kralj, kralj slovenački, vla-

⁴⁸ Mars, »Pismo iz Belgrada, Belgrad, 15(28) dec. 1912«, *Dan*, št. 366 (2. januar 1913).

⁴⁹ Mars, »Pismo iz Belgrada« (Belgrad, 22. 12. 1912 /4. 1. 1913/), *Dan: neodvisen političen dnevnik*, št. 372, 8. januar 1913.

⁵⁰ Začetek prve svetovne vojne je orisal tudi v pogovoru za *Delo* ob 50. obletnici sarajevskega atentata. Povedal je, da je Principa poznal le na videz, »pač pa sem bolje poznal Gačinovića, ki je bil stavec pri 'Politiki', ter Ciganovića, ki je prav tako kot jaz delal na železnici«. Po objavi ultimata Avstrije 22. julija se je veliko prebivalcev Beograda začelo seliti v notranjost Srbije, toda Radešček in njegova družina so ostali (»Leto 1914 v očeh beograjskega Slovenca«, *Delo*, 27. 6. 1964, št. 174).

⁵¹ Kratek življenjepis Janka Stibila, ki je pozneje prevzel tudi priimek Vukasovič, gl. prispevek Ernesta Turka, »Zgodovinski oris pokreta jugoslovanskih vojnih dobrovoljcev v svetovni vojni«, v: *Dobrovoljci – kladarji Jugoslavije: 1912–1918*, Ljubljana, 1936, str. 21–22.

⁵² Ga ni med korespondenco IH, v Rkp NUK.

dar nad dušama žudnim slobode«. ⁵³ Hribar je imel zaradi tega zapisa velike težave, saj so mu hoteli dokazati, da je podpiral delovanje Narodne obrane, za kar bi ga lahko obtožili veleizdaje.

Dogodka se je dobro spominjal tudi Radešček, ki je o tem pisal Hribarju leta 1938; prosil ga je, naj mu pošlje »prepis tiste kočljive pesnitve, ker vem, da Vam bo izvirnik zaradi okoliščin drag spominek ... Hudo mi je, da so vprav tiste moje stihotvorbe povzročile v tistih kritičnih dneh leta 1917⁵⁴ in vprav Vam preganjanja in duševno in telesno trpljenje. Razumeli pa boste, da je bilo menda edino Vaše ime, ki se je v Srbiji najčešče in z vsem spoštovanjem imenovalo. Kot vseslovenski nacionalist sem smatral za svojo dolžnost, da po svojih skromnih močeh propagiram slovensko misel v zvezi z jugoslovanstvom, in bi bil grešil, če ne bi velik pomen vašega za slovenstvo prevažnega imena ob vsaki priliki porabil v obrambo slovenskih interesov.«⁵⁵ Pojasnil je, da so se ob začetku vojne širile v srbskem časopisju »najfantastičnejše vesti o trpljenju, preganjanju in ubijanju naših ljudi v Avstriji«. Tako se je med imeni streljanih pojavilo tudi ime Ivana Hribarja in glede na Hribarjeve slovanske zveze Radešček ni »niti najmanj podvomil v resničnost ... napisal kratek sestavek o vas v takratni Politiki. In v tistih trenutkih so se porodili tudi tisti stih...«⁵⁶

Pred prvo ofenzivo je moral z družino zbežati v Niš, se kmalu vrnil in takoj zaprosil za srbsko državljanstvo, da bi ga sprejeli tudi v srbsko vojsko. Toda njegova prošnja je bila rešena šele aprila 1915; skupaj s slovenskimi dobrovoljci (Dragom Marušičem, Tomom Šorlijem, Vladimirjem Misljem, Ernestom Krulejem, Mihelom Zupančičem, Antonom Lušinom)⁵⁷ je odpotoval v Skopje. Dodeljen je bil v pisarno štaba Komande trupa nove oblasti, s katero se je umaknil čez Albanijo na Krf, kjer je zbolel. Leta 1916 so ga zdravili v francoskih vojaških bolnišnicah v Marseillu in v Bastii na Korziki, toda še ne povsem zdrav se je vrnil na Krf. Sprva je delal za tiskovno predstavništvo vojnega in zunanjega ministrstva, ki se je kmalu preselilo v Solun. Ponovno je zbolel in septembra 1916 so ga oprostili vojaške službe ter ga zaposlili v tiskovnem predstavništvu na Krfu. Junija 1917 pa vse do oktobra 1918 je deloval v Jugoslovanskem odboru v Rimu.⁵⁸ S Krfu je pošiljal članke in pesnitve v *Srpske novine* in *Zabavnik*, daljši članek »Slovenačka« pa je objavil tudi v koledarju *Domovina*⁵⁹ za leto 1918. Leta 1918 se je še vedno bolan vrnil v Solun in tam od Viktorja Jelenca prevzel uredništvo dnevnika *Srpski glasnik*.

⁵³ Ivan Hribar, *Moji Spomini II*, Ljubljana, 1984, str. 200.

⁵⁴ Hribar je bil zaprt dvakrat (od 17. avgusta do decembra 1914 in od januarja do marca 1915), od aprila 1915 do junija 1917 pa je bil konfiniran na Salzburškem (VM, MS, str. 645). Verjetneje je, da so avstrijske oblasti Radeščkovo pismo našle že leta 1914, saj je že 1915. odpotoval v Skopje oz. čez Albanijo na Krf.

⁵⁵ Radeščkovo pismo IH, brez datuma, MS 1411, Rkp NUK.

⁵⁶ Radeščkovo pismo IH, brez datuma, MS 1411, Rkp NUK.

⁵⁷ Lušin Anton, »Dobrovoljci – kladivarji Jugoslavije«, v: *Dobrovoljci – kladivarji Jugoslavije*, Ljubljana, 1936, str. 157.

⁵⁸ V pismu Hribarju (18. 5. 1938) je omenil pogovor z Ljudevitom Pivkom, s katerim sta se v pisarni Jugoslovanskega odbora v Rimu pogovarjala, »kako težko je Srbe prepričati o pravem jugoslovanstvu«. Radešček je ob tem zapisal, da mu je Pivko potrdil, da je on sam po rodu Slovak in da smo Slovenci pravzaprav Slovaki. »Zgodovinski dogodki v Srednji Evropi so nas odtrgali od Slovakov.«

⁵⁹ Urednik je bil prof. dr. Jeremija Živanović, pozneje vzgojitelj kralja Petra II.

Leta 1919 se je Radešček vrnil v Beograd in se zaposlil v tiskovnem predstavništvu predsedstva vlade. Postal je tudi stalni dopisnik Slovenca, ne le z novicami, tudi s feljtonom o umiku srbske vojske čez Albanijo, ki pa je ostal nedokončan. Toda dopisnik Slovenca ni ostal dolgo. Potem, ko je spomladi 1921 objavil intervju z Mihajlom Avramovićem,⁶⁰ ki je ostro napadel in obsodil delovanje poslancev slovenske Samostojne kmetijske stranke, je tedanji minister za kmetijstvo Ivan Pucelj⁶¹ dosegel, da so ga takoj odpustili iz državne službe.

Leta v emigraciji – predvsem v vojnem času – so bila za Radeščka prelomna in so morala bistveno vplivati na njegov politični in svetovno-nazorski preobrat. Tako se je leta 1921 v Slovenijo vrnil zelo razočaran in idejno povsem preoblikovan. V Novem mestu je prevzel uredništvo časopisa *Sedanjost*, ki je kot nadomestek za *Dolenjske novice* začel izhajati 4. junija 1921 in je izhajal do 28. maja 1922, tj. do Radeščkove odločitve, da »prisluhne želji stranke«, ki je odločila, da »se moje skromne časnikarske moči uporabijo tam, kjer je mnogo večja potreba«,⁶² tj., da je postal urednik *Stráže* in tudi *Slovenskega gospodarja* v Mariboru. V Mariboru je bil tudi predsednik društva Orel. Od 1. julija 1923 do 1. septembra 1924 je bil v službi mestnega magistrata v Ljubljani, od tedaj dalje pa je bil zaposlen kot korektor v Jugoslovanski tiskarni v Ljubljani. Kot član SLS je aktivno sodeloval v mnogih društvih, zadrugah in zvezah, med drugim v šišenskem Katoliškem prosvetnem društvu, bil je član Obrtniške stavbne zadruge, Zadrुžne čebelice, Stavbne zadruge vojnih prostovoljcev idr. S prispevki je veliko sodeloval v *Slovenecu*, *Socialni misli*, *Mentorju*, *Vrtcu*, *Angelčku* in *Bodočnosti*. Odlikovan je bil z vojno spomenico, s spomenico za umik čez Albanijo in z redom sv. Save V. razreda.⁶³

Z izdajanjem *Sedanjosti* se je torej za Radeščka končalo obdobje »emigracije« in se začelo novo obdobje v novi državi. Radeščkovo novo politično usmeritev in »novo« pripadnost drugi stranki, je mogoče razbrati že iz njegovega uvodnika: »V naši novi državi mi Slovenci smo in hočemo biti sogospodarji. Nam slovenstvo ni prazen pojem že – hvala Bogu – prebolelega narodnjaštva. Ako se druge narodnosti in plemena v naši državi odrečejo svoje *posebne* individualnosti in svojemu imenu, mi Slovenci gotovo ne bomo zadnji, ki bomo to storili z istim navdušenjem, s katerim smo sodelovali za – Jugoslavijo. Ravno zato pa ne priznavamo nikomur nobenih predprav, najmanj pa gospodstva nad nami.« »Slovenskemu ljudstvu je posvečena *Sedanjost* in ž njo pojdemo iz boja v boj v boljšo bodočnost zedinjene, samostalne, nedeljive in avtonomne Slovenije v okviru pravične – Jugoslavije ... Za ta program *Sedanjosti*, ki je tudi program SLS, se je izrekla absolutna večina našega ljudstva pri zadnjih občinskih volitvah v Sloveniji ... *Sedanjost* stopa pred javnost kot odločen sobojevnik SLS. Poleg obrambe kmetiskih, verskih in specifično dolenjskih splošnih koristi *Sedanjost* bo zasledovala vse važnejše dogodke in gibanja v naši državi in izven nje, posebno pozornost pa bo obračala

⁶⁰ Mihajlo Avramović (1864–1945), organizator kmečkih zadrug in pisec. Upravnik prve Zadrुžne zveze, ustanovljene 1885, vse do 1927. Dvajset let je urejal list *Zemljoradniška zadruga*, napisal več knjig, študij in člankov s področja zgodovine zadrुžnega gibanja, teorije in prakse zadrुžništva. Ustanovitelj in ideolog Kmečke stranke.

⁶¹ Ivan Pucelj (1877–1945), slovenski politik, publicist.

⁶² Avtobiografski zapis, hrani ga Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU.

⁶³ »Fran Radešček«, *Slovenski biografski leksikon*, sv. 9, Ljubljana, 1960, str. 3–4.

Belgradu, kjer se kuje naša bodočnost ali pa verige suženjstva.«⁶⁴

Na očitke o klerikalnosti SLS pa je odgovoril: »Ako bi bilo res, da naša stranka stremi za nadvlado 'klerikalizma' v Sloveniji, mi bi že davno imeli v Ljubljani svojo vlado, Hrvate pa bi prepustili njihovi usodi.« In še »Nahajamo se še vedno v povojnem vrtincu splošnih zmešnjav. Skozi ta labirint nam bo na težavni poti edina svetilja večna Resnica svete katoliške vere, s katero je pravi kristjan vedno našel svoj cilj in pravi smisel svojega predsmrtnega in posmrtnega življenja.«⁶⁵ Čeprav je še leta 1911 ugotavljal, da SLS oz. »klerikalci na vse kriplje poneumljajo ljudstvo in je delajo v narodnem oziru indiferentno«, je po vojni ugotavljal, da je imela SLS zasluge za slovenstvo že davno pred letom 1914 oz. 1918, »Slovenci so že leta 1848 v program Zedinjene Slovenije zapisali 1. točko: zedinjeno Slovenijo«, in kritiziral avstrijsko državo, ki da je razdrobila slovenstvo politično v več pokrajin. Po razpadu »Hribarjeve liberalno-nemške zveze ... je prišla na krmilo SLS, ki je s svojo mogočno slovensko večino znala razširiti ozek delokrog deželnega zbora v pravo avtonomno pokrajino«. In nadaljeval: »Ko bi ne bilo v tej dobi slovenske Kranjske in v njej na krmilu močne Vseslovenske ljudske stranke, bi tudi naše obmejne manjšine že zdavnaj propadle.«⁶⁶

Vse do odhoda iz domovine je Radešček verjel, da Slovenci, posebej slovensko delavstvo, potrebujejo svojo stranko; po letu 1918 oz. 1919 pa je to misel povsem opustil. Leta 1921 se je torej pridružil SLS, ki ji je pripisal odločilno vlogo pri ohranjanju slovenstva: »... naša stranka je preveč storila za Jugoslavijo, da bi se ji odrekla radi strankarske koristi: Hrvatov ne izdamo!...Mi zahtevamo enotno državo in sicer tako, v kateri bo vsaka pokrajina imela v mejah avtonomije odločilen glas v skupni državni politiki.« »Naš boj torej ni naperjen proti pravoslavlju in srbstvu, pač pa proti njunim političnim izrodkom, ker smatramo, da je katoličanstvo ter slovenstvo in hrvatstvo namenjeno višjim smotrom, kot pa robovanju komurkoli.«⁶⁷

Podobno kakor Ivan Hribar⁶⁸ se je tudi Radešček v vojnih letih navdušil za politiko, ki jo je vodil dr. J. E. Krek. Kot narodni socialist je bil oster kritik krščanskih socialistov in J. E. Kreka, o katerem je med drugim zapisal: »Veliki socijolog posl. Dr. Krek, ki je spisal debelo knjigo o socijalizmu in sodeluje pri zakonih v avstr. Parlamentu in ki želi pridobiti delavstvo za svojo stranko je rekel delavcem, ki delajo od 5. ure zjutraj do 7. ure zvečer in tega ne morejo več prenašati, da sedaj ne morejo zahtevati, da se jim zboljša njih težki položaj. Ta krščanski »ljudski« zastopnik ni bil niti toliko pošten, da bi bil dotičnemu delavcu povedal, da je tako delavno razmerje sploh protizakonito.«⁶⁹ Po vrnitvi domov pa je postal velik Krekov simpatizer, saj mu je posvetil celo pesem.⁷⁰

⁶⁴ Fran Radešček, »Na pot med svet: Uredništvo Sedanjosti«, *Sedanjest*, št. 1, 4. 6. 1921.

⁶⁵ Fran Radešček, »Na pot med svet: Uredništvo Sedanjosti«, *Sedanjest*, št. 1, 4. 6. 1921.

⁶⁶ Fran Radešček, »Na pot med svet: Uredništvo Sedanjosti«, *Sedanjest*, št. 1, 4. 6. 1921.

⁶⁷ Fran Radešček, »Na pot med svet: Uredništvo Sedanjosti«, *Sedanjest*, št. 1, 4. 6. 1921.

⁶⁸ Ivan Hribar, *Moji spomini II*, Ljubljana, 1984, str. 243.

⁶⁹ »Pregled«, *NS*, let. I, št. 3, 1911.

⁷⁰ Fran Radešček, »Spominu J. E. Kreka«, *Sedanjest*, št. 9, 3. 10. 1921, str. 72.

Kaže, da je prav vojni čas – življenje v Srbiji, soočanje s srbskim pojmovanjem jugoslovanstva, pa tudi povojno ukvarjanje s »pravo« politiko v Beogradu – vplival in močno preobrnil njegova prepričanja. Radeščkova tesna idejna in politična naslonitev na Čeha oz. na Klofača in njegovo – trialistično – razumevanje jugoslovanstva je bila ključen razlog, da je imel že ob začetku vojne težave z razumevanjem srbskega pojmovanja jugoslovanske ideje.

Že leta 1915 se je seznanil s »strupenim« člankom »Srbija in jugoslovanska ideja« v listu *Pijemont*, »organom častnikov«, na katerega je lahko odgovoril šele leta 1921. Poudaril je, da se je v tem članku »na najogabnejši način blatilo nadškofa Strosmajerja, Ljudevita Gaja in druge slavne boritelje jugoslovanstva, češ, Srbija ne sme imeti nobene ozira na te predhodnike, temveč mora uveljaviti izključno svojo voljo s šumadijsko pestjo – Srbija mora postati na Balkanu to, kar je pruska v Nemčiji.«⁷¹ Pojasnil je, da so Slovenci že tedaj zahtevali, naj kot slovenski častnikar v obrambo napiše primeren članek in poudari zahtevo po slovenski avtonomiji, kar je tudi storil, toda odgovora noben srbski list ni hotel objaviti »ako ne spremenim zahtevo avtonomije z lažnjivo ugotovitvijo češ, da je cela Slovenija za brezpogojno priključenje pod Srbijo. Moj odgovor – kot odgovor Slovencev – torej ni izšel, ker nisem hotel izdati avtonomije ljudstva.«⁷²

Še konkretnje se je moral soočiti s srbsko politiko oz. srbskim razumevanjem skupne države po njenem nastanku, saj je bila v velikem nasprotju z njegovimi pogledi in pričakovanji. Kot eden od *sodelavcev presbiroja* v Jugoslovanskem odboru v Rimu,⁷³ v začetku l. 1919 pa v presbiroju predsedstva vlade v Beogradu, je Radešček zapisal: »Kot navdušen pristaš zedinjenja Srbov, Hrvatov in Slovencev nisem zamudil nobene priložnosti, da se vživim v naše medsebojno razmerje z vso resnostjo problema. Celota jugoslovanskega vprašanja v inozemstvu je koreninila ne tolikanj v ideji sami, kolikor v osebah, ki so jo zastopale ...« (npr. dr. Trumbiću in Franu Supilu, op. a.).⁷⁴ Vse do konca vojne je bil prepričan, da je za Slovence najprimernejša politična oblika federativna Jugoslavija oz. trialistična rešitev jugoslovanskega vprašanja, pri čemer so bile zanj najbolj merodajne besede Frana Supila: »Nikdar pod Srbijo pač pa s Srbijo!« Supilova izjava je bila zanj dokaz, da »so vsi poštenomisleči srbski, hrvatski in slovenski boritelji za jugoslovansko idejo imeli vedno v mislih avtonomijo ljudstva ... To idejo in te misli zastopam še danes kot urednik *Sedanjosti*.«⁷⁵ Trdil je, da so Srbi jugoslovansko idejo »nasilno pogazili s centralizmom«, zato »boj vsesrbstva z jugoslovanstvom še ni dobojevan ... Vsesrbstvo nam je ravno tako nevarno kot Velika Srbija z Malo Hrvatsko in Malo Slovenijo...« Še večje razočaranje je doživel po sprejetju vidovdanske ustave, s katero naj bi »samostojneži (Samostojna kmetijska stranka, op. avt.) prodali avtonomijo Slovenije ... ko so glasovali za policaj-demokratarski centralizem, ko so v korist svojega globokega žepa (!) glasovali za turške bege ... ko so izdali agrarno reformo in ko še

⁷¹ Fran Radešček, »Spomin v opomin!«, *Sedanjost*, št. 8, 23. julij 1921.

⁷² Fran Radešček, »Spomin v opomin!«, *Sedanjost*, št. 8, 23. julij 1921.

⁷³ »Fran Radešček«, *Slovenski biografski leksikon*, sv. 9, Ljubljana, 1960, str. 4.

⁷⁴ Fran Radešček, »Vsesrbstvo«, *Sedanjost*, št. 22, 29. 10. 1921.

⁷⁵ Fran Radešček, »Vsesrbstvo«, *Sedanjost*, št. 22, 29. 10. 1921.

danes sede v klopih tiste vlade, ki je pomagala v škodo ljudstvu na Vidovdan do zmage – Turkom«.⁷⁶

Razočaran je bil tudi nad slovensko politiko v novi državi: »In, kdo je tisti, ki si prisvaja pravico dati privoljenje za razkosanje Slovenije? Mi vemo, da je to peščica liberalcev, ki se zbira okrog dr. Žerjava, ki je židovskega pokolenja ... Proti razkosanju, kakršnega si niti Avstrija ni dovolila, je treba najodločneje protestirati... Cilj, ki vodi izdajalce in njihove plačilodajalce, je isti, kakor ga je zasledovala Avstrija: raznarodovanje.«⁷⁷

Nastopil je proti uvajanju protiverskega sokolskega duha, proti pouku v cirilici in temu, da slovenščino »smatrajo za srbsko narečje«, kar vse je uporabil v volilni propagandi za avtonomiste.

Ne v *Sedanjosti* ne v poznejših prispevkih ni več razpravljal ne o narodnem socializmu ali omenjal svojega mladostnega vzornika pred 1914., češkega narodnega socialista Vaclava Klofača; nič več ni omenjal boja za pravice »malega« človeka; nič več ni polemiziral s socialdemokrati ali klerikalci ali razpravljal o slovanskem tipu socializma, kritiziral je celo sokolske aktivnosti. Radešček je ostal zvest le ideji uresničenja avtonomije Slovenije v okviru jugoslovanske države. Njegove kritike so bile uperjene predvsem na liberalce in »samostojneže« oz. Samostojno kmetijsko stranko.

Radešček je po l. 1918 ostal zvest slovenstvu, »svojemu ljudstvu«, stanu delavcev in obrtnikov, še v 20. letih 20. stoletja pa tudi svoji protižidovski drži. Odgovornost, da je velik del slovenskega ozemlja ostal zunaj države in da država namerava razdeliti Slovenijo na štajersko in kranjsko »oblast«, je pripisal Srbom in nekaterim slovenskim politikom, npr. »židovskim Žerjavom z mesarskim nožem iz Velikih Lašč«,⁷⁸ ki so si prisvojili pravico »dati privoljenje za razkosanje Slovenije ... Mi vemo, da je to peščica liberalcev, ki se zbira okrog Žerjava, ki je židovskega pokolenja.« Prepričan je bil, da je edini cilj te in take politike raznarodovanje. In nadaljuje: »Mi hočemo nerazdelno in nedeljivo Slovenijo v mejah kakršna je obstajala po prevratu pod Narodno vladu v Ljubljani in sicer z zakonodavnim avtonomnim deželnim zborom v Ljubljani!«⁷⁹ »Zato mi prav malo imponirajo strupeni pogledi nekaterih liberalcev in samostojnežev in malo duhovite njihove grožnje temmanj, če ti ljudje – kot člani sokolske organizacije – ne občutijo nobene sramote, ko vidijo *na svojih lepkih podpis židovske tvrdke iz nemškega Gradca* ... Zares, svoje protinarodno in protiljudsko liberalno mišljenje niti kot Sokoli niso mogli bolje dokumentirati.«⁸⁰

Svoj idejnopolitični obrat/preobrat je (morda) najjasneje prikazal v prispevku »Ideje in smeri na delu za zedinjenje« v reviji *Socialna misel*,⁸¹ ki so jo sprva urejali

⁷⁶ Frane Radešček, »Spomin v opomin«, *Sedanjost*, št. 8, 23. 7. 1922, str. 1.

⁷⁷ Fran Radešček, »Razkosavanje«, *Sedanjost*, št. 29, 17. 12. 1921, str. 115.

⁷⁸ Radešček se je zmotil: v Velikih Laščah rojen in sin mesarja in posestnika je bil Ivan Pucelj.

⁷⁹ Fran Radešček, »Razkosavanje«, *Sedanjost*, št. 29, 27. 12. 1921, str. 115–116.

⁸⁰ Fran Radešček, »Razkosavanje«, *Sedanjost*, št. 29, 27. 12. 1921, str. 115–116.

⁸¹ *Socialna misel*: mesečnik za vse panoge socialnega in kulturnega življenja.

Fran Terseglav,⁸² Andrej Gosar in Engelbert Besednjak, po letu 1926 pa je uredništvo prevzel Fran Erjavec.

V zgodovinskem pregledu je orisal stanje pred l. 1914, ko naj bi med Slovenci, Hrvati in Srbi prevladovale tri idejne smeri: jugoslovanska, katere nosilci so bili po Radeškemu Slovenci; s to idejo so simpatizirali tudi Hrvati, ki so bili tudi nosilci velehrvaške ideje, in Srbi, nosilci velesrbske ideje.

Radešček je videl rešitev slovenskega nacionalnega vprašanja v trialistični ideji, ki je »pospešila zedinjenje, dočim ga je velesrbstvo z Rusijo oviralo in omejevalo.«⁸³

Politiko Srbije, Rusije in Italije oz. celoten potek dogodkov je Radešček strnil v ugotovitev, da po vseh burnih dogodkih ni mogoče ostati »brez trpkosti v duši, da se je mnogo fizičnih in duševnih moči brezplodno izživiljalo v medsebojnem *trenju najrazličnejših idej in smeri na delu za zedinjenje*. Brezplodno? Ne povsem! ... Zlasti je prostovoljstvo dokazalo svojo visoko razumevanje dobe in v glavnem trezno presojalo situacijo ter prešlo preko vseh predsodkov k delu ... In nesporno je, da bi se storilo še mnogo, mnogo več za mnogo večjo Jugoslavijo kljub neugodnim mednarodnim političnim razmeram, ko bi odločevali o usodi domovine po svojih legitimnih zastopnikih vsi južnoslovanski narodi.«⁸⁴

Svoje razočaranje je še nazorneje orisal v pismih Ivanu Hribarju leta 1938. Najbolj so ga razočarali Srbi, toda, kot je zapisal, je to, kar je dotlej »samo slutil«, v Srbiji tudi »doumel«, predvsem po pogovoru »z nekim prof. Petrovičem ... (ki) ni mogel doumeti, zakaj se mi Slovenci za jugoslovanstvo tolikanj ogrevamo, ko vendar spadamo k Slovakom in po njih k srednjeevropskim Slovanom. Predočil mi je idealno zvezo za skupno državo Slovencev, Čehov in Slovakov«, saj Hrvati, Srbi in Bolgari spadajo k južnoslovanski skupini.⁸⁵ Petrovičevo oz. srbsko razumevanje jugoslovanske misli ni »predvidelo« tudi Slovencev: »Slovenci bi bili le v napoto, ker se noben vodilni Srb ne umišlja, da bi absorbiral Slovence v enoten narod, ki bi ne mogel biti drug kot srbski.«⁸⁶

V pismu z dne 12. maja 1938 je komentiral tudi Hribarjeve *Spomine*: »V svojo sramoto moram priznati, da šele zdaj utegnem čitati vaše zanimive spomine,« iz katerih »sem šele zdaj zvedel, koliko bridkosti Vam je prizadejala tista nesrečna moja oda, ki je vendar bila dobro mišljena pod neposrednim vtisom verjetnosti. Dasi sem nekoliko takrat že poznal nizki nivo belgrajske senzacijske žurnalistike, si vendar nisem mogel misliti, da bi s takimi lažmi ... polnili svoje prazne stolpce.«⁸⁷

⁸² O Terseglavu je imel še leta 1913 zelo slabo mnenje, kajti srbsko časopisje naj bi ponatiskovalo »konfuzne članke kakega Terseglava« (*Dan*, št. 374, 10. januar 1913).

⁸³ Fran Radešček, »Ideje in smeri na delu za zedinjenje«, *Socialna misel*, 1926, let. V, št. 7–8, str. 171.

⁸⁴ Fran Radešček, »Ideje in smeri na delu za zedinjenje«, *Socialna misel*, 1926, let. V, št. 10–11, str. 276.

⁸⁵ Pismo Ivanu Hribarju, 18. maj 1938, MS 1411, Rkp NUK.

⁸⁶ Pismo Ivanu Hribarju, 18. maj 1938, MS 1411, Rkp NUK.

⁸⁷ Pismo Ivanu Hribarju, 12. maj 1938, MS ... Rkp Oddelek NUK, Ljubljana. Pismo je očitno napisal zato, ker je bil ponovno v težavah. Piše, da so ga v Jugoslovanski tiskarni odpustili, vse pa je po čl. 333 obrtnega zakona predal odvetniku. Hkrati je zapisal: »Zdravnik dr. Breclj, v čigar katoliško skupino spadam in kamor smo tacite et in silentio – če po pravici ne vem – prištevali tudi dr. Kulovca, je kot urednik zdravstvene rubrike Slovenca odžagan. Čiščenje in pregrupiranje se torej nadaljuje tudi v gospodarskih podjetjih ... Predlanskim

Tako doma kot v emigraciji je imel Radešček pred letom 1914 v nasprotju z deloma podobno mislečimi narodnimi radikali ambicioznejše načrte. Že z ustanovitvijo stranke in izdajanjem lastnega glasila je pokazal, da načrtov oz. politike ne liberalcev ne narodnih radikalov ni razumel kot dostojnega nasprotnika klerikalcem in posebej socialnim demokratom. Čeprav so tudi narodni radikali kot temelj svojega delovanja postavili narodnost, je bilo za Radeščka njihovo delo premalo prepoznavno in predvsem premalo radikalno in premalo »nacionalno«.

Radešček se ni ukvarjal s teorijo – v nasprotju z narodnimi radikali, ki so skušali združiti idealizem z realizmom in se zgledovali po Masaryku – svoje delovanje je začel s konkretnim političnim delom v konkretnih razmerah. Medtem ko se je velik del narodnih radikalov odpovedal svojim temeljnim nazorom in jim je uspelo utrditi svoje položaje z vstopom v liberalno stranko, je Radešček vztrajal pri svojih načelih in odklanjal vsako drug(ačn)o pot, ki jo je želel uresničevati tudi v emigraciji. Po zgledu Čehov oz. Klofača je bil pred letom 1914 zelo naklonjen jugoslovanski (trialistični) ideji, zato si je tudi od sodelovanja s slovenskimi dobrovoljci in pozneje z Jugoslovanskim odborom v Rimu veliko obetal. Daleč od domovine je Radešček v povsem novem položaju verjel, da aktivno sodeluje pri oblikovanju nove avtonomne Slovenije. Tudi v novi državi je s svojim urednikovanjem doživel nasprotovanje in – kot *déjà vu* – bil odpuščen.⁸⁸ Ponovila se je zgodba, ki jo je že poznal: samosvoj značaj in strankarska politika sta ponovno (u)krojila njegovo usodo.

Kateri vzgibi so Radeščka privedli do tako radikalnega svetovnonazorskega in političnega osebnega preobrata – razen izkušenj trdih let emigracije –, še ne vemo. Morda je bila to na eni strani izguba zaupanja v cilje, ki so se s propadom Avstro-Ogrske in prvo svetovno vojno podrli, in na drugi spoznanje, da se je nekako treba vdati »realpolitiki« in poskusiti v novi situaciji najti pot v prihodnost naroda v novonastali državi.

Da se je kljub obratom skozi vse Radeščkovo delovanje vendarle vlekla »rdeča nit«, namreč prizadevanje in boj za samostojnost in avtonomijo slovenskega naroda, je mogoče razbrati iz besed, ki razkrivajo njegovo razočaranje po vrnitvi domov: »Žrtvoval sem svojo državno službo radi tega boja ... odločno borbo za ljudstvo in njegovo avtonomijo, žrtvoval svojo in svoje rodbine bodočnost, žrtvoval svoje zdravje, – ko mi vendar ni bilo treba drugo storiti kot 'tuliti z volkovi'! ... se žrtvoval iz ljubezni do svojega ljudstva, za ljudstvo na katerem je ležala kot težka mora gadja zalega liberalne in samostojneške stranke. Liberalce ljudstvo že itak pozna; ž njimi je obračunalo ... Zato sem s svojim skromnimi močmi pomagal razkrinkati hinavce in – doletela me je njihova maščevalnost. Sedaj pa očitajo meni ... maščevalnost.« Toda, je poudaril, »*moj boj je dosleden, moj boj je boj zatiranih, boj ljudstva za ljudstvo*«. ⁸⁹

sem v Delavski pravici napisal nekaj načelnih člankov ... posihmal nisem bil več klican na nobeno predavanje, ker me je Prosvetna zveza izločila iz seznama predavateljev.«

⁸⁸ Gl. op. 69 in 70.

⁸⁹ Fran Radešček, »Spomin v opomin«, *Sedanost*, št. 8, 1921, str. 1.

VIRI

- Narodni Socijalist*, Ljubljana – Trst, izhajal od januarja 1910 do junija 1912.
České Slovo, Praha, 1908, 1909 in 1910.
Mladé Proudý, Praha, 1911 in 1912.
Slovenski Narod, leto 1909 in 1910.
Dan: neodvisen političen dnevnik, Ljubljana, 1912 in 1913.
KLOFAČ, Vaclav Jaroslav (1898). *Proč jsme narodni socialisti?* Praha.
Korespondenca Ivana Hribarja, Rokopisni oddelek Narodne in univerzitetne knjižnice, Ljubljana.
Sedanjost, Novo mesto, izhajala od 4. 6. 1921 do 28. 5. 1922.
HRIBAR, Ivan (1984). *Moji spomini II*. Ljubljana.
Dobrovoljci – kladivarji Jugoslavije: 1912–1918 (1937). Ljubljana.
Slovanský Přehled, Praha, 1911–1913.
Socialna misel: mesečnik za vse panoge socialnega in kulturnega življenja. Ljubljana, 1926.
Slovenski biografski leksikon, sv. 9. Ljubljana, 1960.

LITERATURA

- KOŘALKA, Jiří (1996). *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815–1914: Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*. Praha: Argo.
- LONČAR, Dragotin (1921). *Politično življenje Slovencev: od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919*. Ljubljana: Slovenska Matica.
- LUKŠIČ HACIN, Marina (1999). »Different Understandings of the Notion Intellectual«, v: Irena Gantar Godina (ur.). *Intelektualci v diaspori/Intellectuals in Diaspora*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, str. 59–68.
- PEROVŠEK, Jurij (2002). »Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje«, v: Robert A. Jernejčič (ur.). *Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije, [8. novembra 2001]*. Ljubljana: Zavod sv. Stanislava, str. 29–47.
- Politické strany 1861–2004. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu*, I. díl: *Období 1861–1938* (ur. Jiří Malíř, Pavel Marek /et al./) (2005). Brno: Doplněk, str. 395–412
- PRUNK, Janko (1992). *Slovenski narodni vzpon. Narodna politika (1768–1992)*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- STIPILOVŠEK, Mirko (1993). »Narodno socialna zveza«, v: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 7. Ljubljana: Mladinska knjiga, str. 333.
- TUMA, Henrik (1937). *Iz mojih spominov*. Ljubljana.
- VODOPIVEC, Peter (1998). »Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev«, v: S. Granda et al. (ur.). *Slovenija 1848–1998: iskanje lasne poti*. Maribor: Zveza zgodovinskih društev, str. 124–136.
- ŽITKO, Salvator (1996). »Manifestacije tržaških liberalnih delavskih društev pred 1. svetovno vojno«, v: *Kriza socialnih idej: Britovškov zbornik*. Ljubljana: Mednarodna izdaja zgodovinskih in socioloških razprav, str. 90–105.

Irena Gantar Godina

FRAN RADEŠČEK: UTJECAJ ISELJENIČKOG ISKUSTVA 1911.–1921. NA SVJETONAZORSKA OPREDJELJENJA

SAŽETAK

U prilogu se skicira privremeni iseljenički put Frana Radeščeka između 1911. i 1921. godine. Djelomično je nepotpun budući da u njegovu životopisu do 1921. ima mnogo praznina, osobito zato što je Radešček u svojoj političkoj »borbi« imao mnogo skrivenih protivnika. Značajna je bila uloga tadašnjih pripadnika slovenske političke elite (Hribara, Tavčara), koji su imali moć da ga »isele« ne izlažući se javno zbog toga. Zato o tome imamo samo posredne dokaze. Zbog tih praznina, i budući da još nije prošlo 50 godina od njegove smrti, prilog će biti moguće dopuniti tek nakon 2008. Unatoč tome bilo je moguće djelomično rekonstruirati razdoblje njegove privremene emigracije u Češkoj i Srbiji. Boravak u Češkoj dodatno je potaknuo Radeščeka na politički rad u domovini, koji je počeo 1907. u Trstu i od 1910. se nastavio u Ljubljani. Na njegove nazore odlučno je utjecao češki političar i publicist Vaclav Jaroslav Klofač, pa je Radeščekovo osnivanje Narodno-socijalne stranke 1911. bilo rezultat jake oslanjanja na Klofačeva politička i svjetonazorska opredjeljenja i posredan razlog za »progonstvo«. I druga emigracija bila je rezultat tadašnjih političkih omjera i odnosa, pa i Radeščekova samosvojna karaktera. Isprva zadovoljan što su ga poslali u »slavensku« Srbiju, vratio se kući ne samo razočaran nego i kao svjetonazorski i politički posve drugi čovjek. Tereti razočaranja zrcale se u gotovo svim priložima koje je objavljivao nakon 1921. Uspostava nove države 1918. bila je potpuno suprotna njegovim očekivanjima.

KLJUČNE RIJEČI: prisilna emigracija, privremena emigracija, radnički pokret, narodni socijalizam, Klofač, slavenska ideja, jugoslavenska ideja

Irena Gantar Godina

FRAN RADEŠČEK: IMPACT OF EMIGRANT'S EXPERIENCE FROM 1911 UP TO 1921 UPON HIS WORLD-VIEW DETERMINATION

SUMMARY

The article is a survey of Fran Radešček's temporary emigration in the years from 1911 up to 1921, although it is partly incomplete due to several gaps in his biography up to 1921. There were many hidden opponents of his political »struggle«, particularly on the part of the then Slovene political elite (Hribar, Tavčar); they had the power to »deport« him but never publicly declared their demands. Thus one could trace only indirect evidence. Due to these gaps and the fact that it will be permitted to open his personal archive only in 2008, it still remains for his biography to be supplemented. Nevertheless, it has been possible – at least partly – to reconstruct the era of his temporary emigration in the Czech lands and in Serbia. Radešček's life in Kolin and Prague only stimulated him for political work in his homeland, which he began as early as in 1907 in Trieste and continued after 1910 in Ljubljana. He was decisively influenced by the Czech politician Vaclav Jaroslav Klofač. Radešček's foundation of the National-Socialist Party in 1911 was a result of his strong inclination towards Klofač's political affiliation. This was one of the indirect arguments for his being expelled from the Slovene society/community. His second departure from his homeland was also a result of the then Slovene political conditions and relations. And last, but not least, his stubborn character also played a part. At first he was content to move to a »Slavic« country, Serbia, but he returned home – in 1921 – not only disappointed, but also a completely different person in political and ideological terms. The burdens of

his disappointments could be noticed in all his articles published after 1921. As an ardent sympathiser of the Yugo-Slav idea, he found the new State in striking contrast to his expectations.

KEY WORDS: forced emigration, temporary emigration, labour movement, popular socialism, Klofač, Slavic idea, Yugoslav idea